

Milan Moguš

**JURAJ KRIŽANIĆ –
– GRAMATIČAR OZALJSKOG KRUGA**

akademik Milan Moguš, Filozofski fakultet, Zagreb, izvorni znanstveni članak, Ur.: 22. studenog 1991.

UDK: 808.62 (091)

»Gramatičko izkazanje ob ruskom jeziku« Jurja Križanića, napisano u Tobolsku 1665. godine koncipirano je kao općeslavenska gramatika u koju je uključeno šest slavenskih jezičnih sustava, od kojih su najzastupljeniji ruski i hrvatski. Filološka i osobito jezična analiza sadržaja Križanićevih napomena koje se odnose na hrvatski jezik u toj gramatici ukazuju da je pod pojmom hrvatskog jezika imao na umu hibridni jezik pisaca ozaljskog književnojezičnog kruga koji je djelovao u 17. stoljeću u državi Zrinskih i Frankopana. Taj je jezik bio književna koinè kojoj je osnovica bila trodijalekatska, s naporednim elementima i čakavskog i kajkavskog i štokavskog narječja.

Kad se zna da je Juraj Križanić godine 1665. u dalekom Tobolsku, u Sibiru, napisao panslavensku gramatiku pod naslovom *Gramatičko izkazanje ob ruskom jeziku* (ističem ovdje sintagmu: *ob ruskom jeziku*), teško bi se moglo zaključiti, a pogotovu ne otpre, da to ima neke čvršće veze s narodnim jezikom Križanićeva rodnog mjesta ili s književnim jezikom što se radio na širokom prostoru države Zrinskih i Frankopana, odnosno s hrvatskim jezikom uopće. Teoretska se pretpostavka za takva razmišljanja pojavi tek onda kad u analizi spomenutoga *Gramatičnoga izkazanja* razaberemo da je Križanić uključio u svoje djelo nekoliko slavenskih jezičnih sustava 17. stoljeća, poimence »šest jezičnih slovinskih otmin«, kako kaže, što ih upotrebljavaju »Rusjani, Lehi, Čehi, Bolgari, Srbijani i Hervati«. Međutim, treba reći to da je Križanićeva općeslavenska gramatika konstruirana u težnji za pravilnošću i u obličnom i u sadržajnom pogledu. Križanić je uzimao iz svakoga slavenskoga sustava ono što je smatrao pravilnijim, pretkazivim, vjerujući ujedno da su njegovi odabrani likovi bliži slavenskoj samosvojnosti i ishodištu. Čvršća povezanost Slavena morala je, prema Križanićevoj zamisli, imati svoj odraz u zajedničkom jeziku, stvorenom na osnovi ponajboljih rješenja. Ali da bi dijelovi slavenskoga svijeta znali u čemu pojedini slavenski jezik odstupa od jezika–uzora, kako bi, upravo zbog općeg slavenskog dobra, ljudi od pera mogli svoje buduće tekstove prilagoditi jeziku svima razumljivom, Križanić na mnogo mjesta unosi u *Gramatično izkazanje* napomene o jezičnim razlikama. Broj takvih napomena nije isti za sve jezike jer ni Križanićevo poznavanje slavenskih jezika nije jednako, a nije jednak ni njegov odnos prema zamišljenoj »čistoći« pojedinog slavenskog jezika. »U Bolgar, kaže npr. Križanić, nist česo iskat: tako bo tamo jezik jest izgubljen da mu jedva slid ostajet. U Lehov polovina ričej jest ot inih raznitih jezikov pomišana«. Najviše se Križanićevih kontrastivnih napomena odnosi na ruski i hrvatski tip ili »otminu«. I sad se, ako izuzmemo ruski jezik, postavlja pitanje: koji je to

tip hrvatskog jezika, odnosno tip hrvatske »otmine« zastupljen u Križanićevu *Gramatičnom izkazanju* ili, kraće rečeno, u *Gramatici*.

Da bi se odgovorilo na to pitanje, potrebno je bilo iz Križanićeve *Gramatike* izvući sve ono što se odnosi na hrvatsku građu, tj. ono što je Križanić označavao »po hervatsku«, ili »v hervatskoj jezičnoj otmine«, ili »Hervati tvoret«, ili »Hervati izrikajut«, ili »Hervatom obično jest« i tomu slično. Kad se ekscerpiraju primjeri koji stoje nakon takvih oznaka i odrede odgovarajuća pravila, moguće je konstruirati Križanićeovu gramatiku hrvatske građe. Uostalom takvu sam Križanićeovu gramatiku već objavio (*Križanićeve hrvatska gramatika*, radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 19, Zagreb 1984).

Objavljena kao određena cjelina, Križanićeve hrvatska gramatika imala je tri svrhe. Prva je da se dokumentirano utvrde sve sastavnice Križanićeve *Gramatičnoga izkazanja* kao jedna od predradnji za njegov budući potpun opis. Druga je da posluži utemeljenijem proučavanju stare hrvatske gramatičke literature, a time i jezične povijesti. Istina je, doduše, da se na osnovi ni jedne gramatike, pa ni ove, ne može dati cjelovit opis jezičnoga sustava u određenom periodu, ali je ipak moguće upozoriti na glavne pravce jezičnoga stanja. I, treće, pokazalo se pored svega da u 17. stoljeću nisu hrvatski jezikoslovci izradili samo jednu gramatiku nego dvije. Naime, pored Kašićeve gramatike *Institutiones linguae illyricae*, objavljene 1604., imamo sada i Križanićevu.

Pri ocjenjivanju Križanićeve hrvatske gramatike valja početi od činjenice da to djelo piše obrazovani isusovac. Ta odrednica vodi pretpostavci da Križanić piše gramatiku književnoga, dakle pisanoga jezika. Zato i u slučaju njegove hrvatske gramatike valja opravdano pretpostaviti da se radi o podacima što su Križaniću bili poznati iz raznovrsnih hrvatskih pisanih tekstova. Uostalom, »gramatičar, piše Radoslav Katičić u vezi s Kašićevom gramatikom, ako je i prvi, dolazi poslije pisaca i poslije tekstova«. Tako je, dakako, i u Križanićevu slučaju. Tu tezu na indirektan način podupiru lingvistički dokazi što se mogu izvesti iz nekih Križanićevih gramatičkih opisa. Naime, Križanić na nekoliko mjesta tvrdi kako »Hervati ne ljubet dvojglasnici« te umjesto dvoglasa »jat« Hrvatima »jestr voljno izreči hoć prosto *i*, hoć prosto *è*: *lito* i *leto*, *tilo* i *telo*«. Jednako je tako i u gramatičkim morfemima, pa u lokativu jednine imenica muškoga roda završetak im je na *i* i na *e*: *pri brati* i *pri brate*. Nema sumnje da ovakve formulacije govore o više lingvističkih sustava jer se u jednom ne može istodobno realizirati i *tilo* i *telo*, i *pri brati* i *pri brate*. Međutim, to je moguće u metajeziku kakav je književni jezik koji je nastao ili nastajao na osnovici više sustava. Stoga se može reći da Križanićevi opisi u hrvatskoj gramatici ne idu u red dijalektoloških opisa narodnih govora, nego su u prvom redu prikaz jezičnoga stanja kakvo se nalazilo u pisanim tekstovima i kakvim su govorili obrazovani ljudi. Dakako, u takvu su jeziku vidljive dijalekatne baze, ali i naddijalekatna izgradnja.

Prihvatimo li izneseno mišljenje, valja potražiti hrvatske tekstove kojih jezik u najvećem stupnju odgovara Križanićevu opisu. Možda je ponajbolje uzeti kao talon one kriterije što ih je Križanić smatrao najvažnijima pri kontrastiranju različitih jezičnih tipova i izložio u zasebnom poglavlju. Od 26 Križanićevih kriterija navest ćemo, ilustracije radi, prvih deset. To su:

- refleks »jata« u *i* i *e*
- nepostojano *a*
- završno – *l* u imenica i pridjeva (i glagolskih)
- izostanak promjene *k*, *g*, *h*, u *c*, *z*, *s*
- izjednačivanje nominativa i vokativa
- Lsg. muškog o srednjeg roda imenica na *-i*, *-e*, *-u*
- Apl. imenica muškoga roda na *-e*
- Lpl. imenica muškoga i srednjega roda na *-ih* i *-eh*
- Gsg. i NAVpl. imenica ženskoga roda na *-e*
- DLsg. imenica ženskoga roda na *-i*
- ltd.

Ako uzmemo navedene (i nenavedene) Križanićeve kriterije kao obrazac i potražimo tekstove koji se poklapaju s ovakvim talonom, moramo se zaustaviti na djelima pisaca književno-jezičnoga kruga kojega je u 17. stoljeću bio centar grad Ozalj. Tomu u prilog na indirektan način govore i ove Križanićeve riječi (donosimo ih u suvremenoj verziji): »Jedino

dakle u hrvatskom izgovoru čuju se pravilni naglasci, svojstveni staroj izvornoj slavenskoj rečenici. Ali i to ne svugdje, nego samo u jednom malom kutu zemlje: između rijeke Kupe i Une na području gradova Dubovca, Ozlja i Ribnika. Onamo se naime za posljednjih turskih provala, pošto je zauzeta hrvatska prijestolnica grad Bihać, a među strmim gorama i teško prohodnim mjestima, sklonilo hrvatsko plemstvo. I koliko je dosada ostalo čistoga slavenskoga jezika, tamo se upotrebljavao za našega djetinjstva«. Nema, dakle, nikakve sumnje na koju je književnu stilizaciju mislio Križanić kad je u *Gramatici* pisao da je nešto »po hervatsku«. Iskrsavala je pred njim književna *koine* kojoj osnovica bijaše trodijalektalna, tj. s naporednim elementima i čakavskoga i kajkavskoga i štokavskoga književnog izričaja. Radilo se, prema tome, o hibridnom tipu jezika koji je mogao funkcionirati zato što su mnoge razlike između narječnih izričaja mogle biti zanemarive pri nesmetanu prijenosu obavijesti. Pri takvu stanju stvari, kad je npr. velik dio morfologije bio tada gotovo jednak u sva tri narječja, razlike su se, osobito fonološke i leksičke iskorištavale većinom u stilističke svrhe i na taj način integrirale u sustav. To se lijepo vidi u djelima pisaca ozaljskoga kruga, prvenstveno Petra Zrinskoga, Katarine Zrinske i Frana Krste Frankopana, a poglavito u velikom rječniku *Gazofilacij* Ivana Belostenca. Stoga se može reći da je ozaljski književnojezični krug imao ne samo svoje pjesnike i svoje leksikografe, nego i svoga gramatičara u osobi Jurja Križanića. Istina, Križanićeva hrvatska gramatika nije napisana za vrijeme autorova boravka na državini Zrinskih i Frankopana, niti je objavljena kao zasebno djelo. Pisana je u dalekom Tobolsku i ugrađena u međuslavenski jezični mozaik. Ali, to bismo mogli smatrati tehničkom, s filološkoga gledišta zanemarivom stranom problema.

S obzirom na činjenicu da je prije Križanićeve gramatike objavljena Kašićeva, zanimljivo je baciti bar pogled na oba djela jer opisuju isti jezik u istom stoljeću. Nema sumnje da Kašićeva *Institutiones* idu u red datuma u hrvatskoj gramatičkoj literaturi ne samo zbog toga što su prve tiskane, nego što su opisale mnoge temeljne odrednice hrvatskoga književnoga jezika na samome početku 17. stoljeća. Juraj Križanić pisao je svoju gramatiku šezdesetak godina nakon Bartola Kašića. Zato je razumljivo što je u gramatičkom opisu išao i šire i dublje. Iz povećega broja proširaka izabiremo, ilustracije radi, samo tri: morfološki, fonološki i sintaktični.

Prvi se proširak odnosi na Križanićevu interpretaciju akuzativa jednine imenica muškoga roda. Križanić, za razliku od Kašića, razlikuje imenice koje znače što živo od onih koje znače što neživo. U prvih je akuzativ jednak genitivu, u drugih nominativu.

U drugom proširku valja upozoriti na Križanićevo unošenje podataka u vezi s distribucijom fonema. Križanić kaže da »slova *l, m, n*, kad stoje na početku, ne vole suglasnik za sobom« i nadovezuje da je »priprosto rabiti na kraju skupove *sl, sm, sn, sr, br, dm* i druge takve pretvrde i neizgovorljive slogove«.

Za sintaktični primjer odabiremo onaj o kongruenciji gdje se između ostaloga kaže: »Glagol u množini ujediniuje se s vrednijim licem. Prvo je lice vrednije od drugoga, drugo od trećega, npr. *ja i tvoj brat jesmo zdravi*, odnosno *ti i on je jeste zdravi*«.

Za sva tri gramatička opisa, pored mnogih drugih, Jurju Križaniću pripada prvenstvo. A osim kronološkoga primata vrlina je ovih opisa u tome što pokazuju da je njihov autor još tamo davno u 17. stoljeću otkrivao tanane odnose jezičnoga spleta i znao ih točno objasniti. Koliko je Križanić duboko prodrio u jezičnu materiju, mogla bi dobro posvjedočiti sudbina triju naših odabranih proširaka. Morfološka se interpretacija našla uskoro u gramatikama, fonološka je distribucija ušla u gramatička štiva tek u naše vrijeme, dok obrazloženje o kongruenciji, kakvo je dao Križanić, nema ni danas u gramatičkim priručnicima. Možda to najbolje govori o kakvu se gramatičarskom znalcu radi kad se spomene Juraj Križanić. Ako dakle Križanić kao gramatičar nije u Hrvata prvi, jest pravi.

SUMMARY

Milan Moguš

JURAJ KRIŽANIĆ – THE GRAMMARIAN OF »OZALJSKI KRUG« (OZALJ CIRCLE)

»Gramatičko iskazanje ob ruskom jeziku«, written by Juraj Križanić at Tobolsk in 1665, was conceived as an all-Slavic grammar, in which six Slavic language systems were included but Russian and Croatian were the most represented ones.

Philological and specially language analysis of the contents of Križanić's comments relating to the Croatian language in this grammar show that the Croatian language was for him a hybrid language of the writers of the Ozalj literary–linguistic circle which operated in 17th century dominions of the Zrinskis and Frankopans.

This language was a literary koiné having tridialectal basis with parallel elements of the Čakavian and Kajkavian and Štokavian dialects.